

VERTIMAS IR *ETYMOLOGICA VERITAS* (REMIANTIS *PRADŽIOS* KNYGA 2, 23)*

PIETRO U. DINI

*Dipartimento di Filologia, Letteratura e Linguistica
Università di Pisa
Italia
pietro.dini@unipi.it*

Straipsnyje tyrinėjamas vertimo ir etimologijos santykių klausimas. Analizei pasirinkta viena vieta iš *Pradžios knygos* 2.23, kai Adomas suteikia vardą pirmajai moteriai, vadinasi, kai jis ją įvardija moterimi. Pasitelkus gretinamąjį metodą nagrinėjamas šios vietos vertimas į įvairias kalbas. Straipsnio pabaigoje remiantis šia analize svarstomos bendresnės teorinio pobūdžio vertimo problemos.

„El mundo era tan reciente, que muchas cosas carecían de nombre...“

Gabriel García Márquez, *Cien años de soledad*

„Altro non abbiamo / che nomi per chiamarci / in questa vastità / che ci allontana...“

Giuseppe Cordoni, *Nei tuoi nomi di battesimo*

0. ĮVADAS

Aptariama tema – nelabai įprasta ir nedaug tirta. Ryšys tarp vertimo ir etimologijos yra vienas iš tokių klausimų, kurie iš pirmo žvilgsnio atrodo nereikšmingi arba neįtikinami, o pati vertimo tyrimų sritis dar beveik nesulaukė dėmesio. Tikriausiai dėl to šia tema radau mažai medžiagos¹. Mano bendras tikslas – nustatyti galimus vertimo studijų ir etimologijos mokslo sąlyčio ar sankirtos taškus ir atsakyti į klausimą, ar įmanoma tokiam tyrimui suteikti teorinį ir praktinį pagrindą. Ketinu specialiai apsiriboti tik vienu vertimo ir etimologijos santykių klausimu, būtent – ar gali būti, kad etimologija *lato sensu* padiktuotų ar bent pasufleruotų vertimo strategiją. Vadinasi, ar gali

* Už įvairiausias konsultacijas autorius dėkoja Roberto Ajello, Piero Bugiani, Rolando Ferri, Stefano Garzonio, Danilo Gheno, Albert Lázaro-Tinaut, Giovanni Mazzini, Werner Lehfeldt, Ilja Lemeškin, Francesco Parasole, Jean Robay, Jūri Talvet, Valeria Tocco. Už kalbos peržiūrėjimą – Rasai Klioštoraitytei.

¹ Įdomių svarstymų pateikė Nobel (1998), Rapallo (2008), toliau plg. Birks (2011).

etimologija veikti kaip gairė arba kelrodis vertimui ir padėti vertėjui pasirinkti tinkamą vertimo kelią.

Pasižiūrėjus į tikrinius vardus (antroponimus, toponimus) ne naujiena, kad etimologija gali padiktuoti vertimo strategiją – pavyzdžiui, Homero tekstuose, apskritai klasikinėje literatūroje, taip pat Senajame Testamente. Apie šį bendrą reiškinį – „etimologija kaip mąstymo forma“ – jau yra išsamių tyrimų². Perteikti etimologijas iš vienos kalbos į kitą dažnai buvę keblu. Kai skirtingų kalbų giminingas sąvokas reiškiančių leksemų semantika nesutampa, verčiant kyla nemažai sunkumų. O leksinis-semantinis anisomorfizmas tarp kalbų, žinoma, yra įprastas reiškinys.

Vardas (tiksliau, asmenvardis) laikomas „kalbančiu, prabylančiu“, o situacija su ne vardais, vadinasi, su apeliatyvine leksika, man regis, yra kitokia. Šiuo atveju gerokai sunkiau surasti tinkamų pavyzdžių, kur etimologija *lato sensu* padiktuotų vertimo strategiją. Vienas tokių pavyzdžių yra šio straipsnio objektas – tai sakinyš iš *Pradžios knygos*, kai Adomas suteikia vardą pirmajai moteriai, t. y. kai jis ją pavadina, įvardija moterimi. Nagrinėdamas šio sakinio vertimą apsiribosiu kai kuriais įvairių kalbų grupių tektais pagrindiniams vertėjų taikytų vertimo strategijų ypatumams nustatyti. Straipsnio pabaigoje, aptaręs ir pakomentavęs šį atvejį, pamėginsiu aptarti ir teorinį klausimo aspektą: ar įmanoma tinkamai įvertinti tuos sunkumus, kurie verčiant atsiranda dėl skirtingo kalbų etimologinio paveldo.

1. PRADŽIOS KNYGA 2,23 ĮVAIRIOSE KALBOSE

1.1. *Hebrajų kalba*

Pradėsiu nuo hebrajiško teksto, nes jame esantis etimologinis žaismas pasitarnavo kaip įkvepiantis modelis visiems vertėjams, kurie vėliau arba, pirma, juo pasinaudojo, arba, antra, jo vengė, arba, trečia, įvairiais sumetimais jį pakeitė. Biblijoje hebrajų kalba yra tokia žymi vieta:

*zoʔt ha-ppaʿam ʿešem mē-ʿāšāmay u-vāšār mi-bbāšārī
lə-zʔot yiqqārēʔ ʔiššā kī mē-ʔīš luqqāhā-zzʔot.*

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ši sykį kaulas (*ʿešem*) nuo mano kaulo ir mėsa (*bāšār*) iš mano mėsos todėl tai bus vadinama moteris (*ʔiššā*), nes iš vyro (*ʔīš*) buvo imta šita“.

² Pvz., apie tai jau parašė Ernstas Curtiusas (1948) savo pamatiniame veikle *Europäische Literatur*. Plg. taip pat Belardi (2001).

Trumpai aptarsiu šią žymią vietą. Įvardydamas moterį pats Adomas formuluoja etimologinį kriterijų: „moteris“ vadinama *ʿiššā* todėl, kad buvo išimta iš *ʿiš* „vyras“. Toks mechanizmas, įvardijimo būdas, užtikrina tobulą paralelizmą tarp naujos būtybės atsiradimo ir naujo žodžio gimimo. Gramatinė derivacija ir vedinys materializuoja vyro santykį su moterimi³.

Midraš Rabba, vienas iš pagrindinių hebrajiškų Šventojo Rašto interpretavimo metodų, taip komentuoja šią vietą⁴:

„Ši bus vadinama ʿiššā [moteris] todėl, kad iš vidaus ʿiš [vyro] buvo imta. Tai nurodo, kad Torah buvo dovanota Šventa kalba, pats pasaulis buvo sukurtas Šventa kalba. Gal galima išgirsti [graikiškai] sakyti „vienas moteras, viena motera, vienas vyras, viena vyra“ arba [aramajiškai] „vienas ponas, viena pona“? Tačiau Šventa kalba sakoma būtent taip: ʿiš ir ʿiššā, tai kodėl? Todėl, kad vienas žodis atitinka kitą“.

Egzegetai, krikščionybės aiškintojai, taip pat sutinka su tokia etimologija, kurioje dėl priesagos *-ā*, žodis *moteris* pristatomas kaip paprastas vedinys iš žodžio *vyras* – kaip visuose kituose gamtos gimimuose. Būtent nuo šio etimologinio žaismo nagrinėjama *Pradžios knygos* vieta įgauna savo ekspresinę galią. Ar tai etimologija, ar paretimologija, šiuo atveju nėra svarbu⁵: įkvepiantis principas yra aiškiai etimologinis.

Apie šią *Pradžios knygos* vietą daug rašyta ir komentuota. Noriu tik pabrėžti, kad ji įkvėpė vertėjus ir buvo pavyzdžiu, nes verčiant buvo remiamasi etimologiniu kriterijumi, kuriuo sekė daugybė vertėjų versdami šią vietą į pasaulio kalbas.

1.2. GRAIKŲ KALBA

Graikų kalboje turime ne vieną skirtingą tos pačios *Pradžios knygos* vietos vertimą. Parinkau tris vertimus: Septuagintos, Teodocijono ir Simako.

1.2.1. Septuaginta

III amžiaus vadinamajame Septuagintos vertime (*Septuaginta*, 1935, p. 4) tekstas yra toks:

³ Iš tikrųjų semitų kalbų šaknis *ʾNŠ-* „žmogus (vyriškoji giminė)“ hebrajiškai reiškia vyriška forma *ʿiš*. O semitų kalbų šaknis *ʾNT-* „žmogus (moteriškoji giminė)“ hebrajiškai reiškia moteriška forma *ʿiššā*. Kadangi semitų kalbų **t* hebrajiškai tampa *š* ir priesaga *-ā(t)* būdinga moteriškajai giminei, šioje kalboje žodis *ʿiššā* suvokiamas kaip moteriškoji forma iš vyriškosios formos *ʿiš*.

⁴ Plg. Demonet (1992, 76–77); vertimas mano, P.U. D.

⁵ Plg. Gunkel (1901); Speiser (1981, 18); Robay (2004, 63; 2005, 563).

καὶ εἶπεν Ἀδὰμ Τοῦτο νῦν ὁστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου·
αὕτη κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς ἐλήμφθη αὕτη.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir pasakė Adomas: Tas dabar kaulas iš kaulų mano ir mėsa
iš mėsos mano; ši bus įvardijama gūnė, nes iš ἀνέρο jos imta ši“.

Septuagintos tekste etimologinio ἀνήρ „vyras“ ir γυνή „moteris“ modelio išvengta, tačiau vertimas labai įdomus. Graikų kalboje ἀνήρ „vyras“ ir γυνή „moteris“ nėra tos pačios šaknies žodžiai; kita vertus, vertėjas nediršta įtraukti į tekstą naujadaro, kad susietų „moters“ ir „vyro“ pavadinimus. Nenorėdamas liesti leksikos, vertėjas imasi sintaksės ir prirašo intensyvinantį įvardį αὐτῆς „jos“, susijusi su ἀνδρός „[iš] vyro (gen. sg.)“. Be to, jis kartoja demonstratyvą αὕτη „ši (nom. sg.)“ sintagmos apie moterį pradžioje ir gale⁶. Leksiniu vienetu nerealizuojamas derivacinis-etimologinis „bendrašakniškumas“ vertime kompensuojamas sintaksiniu būdu siekiant efekto tarp jo ir jos, vadinasi, tarp vyro ir moters.

1.2.2. Teodocijonas

Teodocijono (miręs apie 200 m. po Kr.) tekste pasirinkta kitokia vertimo strategija:

τοῦτο ἅπαξ ὁστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου... αὕτη κληθήσεται λῆψις,
ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρός ἐλήφθη [rankraštys: αὕτη].

Pažodžiui išvertus būtų:

„Tai kartą kaulas iš kaulų mano... ši bus įvardijama
paėmimas, nes iš vyro jos imta [ši]“.

Būdingiausia jame yra tai, kad vertėjas atsisako vartoti specifinę leksemą „moteriai“ ir ją pažymi netiesioginiu būdu kaip „paėmimas → paimtoji“ (plg. λῆψις „paėmimas, imta“ < λαμβάνω „imti“), vadinasi, remiasi pagrindiniu moteriškumo bruožu, kad moteris yra imta iš vyro; beje, būtent taip nurodyta nagrinėjamoje *Pradžios knygos* vietoje. Šiuo atveju taip pat matyti pastangos kompensuoti etimologinio žaismo tarp moters ir vyro praradimą. Todėl čia vartojamas specifinis apibūdinimas λῆψις „paėmimas → paimtoji“ (beje, turintis etimologinį asonansą su aoristu ἐλήφθη „imta“).

⁶ Tiksliau čia formoje su spiritus asper slypi 3-ojo asmens deiksė **se-aute* „ši-jinai“, tad tekste atsiranda priešprieša *se-aute/aute* „ši-jinai/ši“.

1.2.3. Simakas

Sìmako Ebionito [340–402 po Kr.] vertimas, kaip matyti iš jo teksto, labiau negu kiti atitinka etimologinį modelį⁷:

„τοῦτο ἄπαξ ὁστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου. αὕτη κληθήσεται ἀνδρὶς,
ὅτι ἀπὸ ἀνδρὸς ἐλήφθη αὕτη“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Tai kartą kaulas iš kaulų mano. Ši bus įvardijama vyre, nes iš vyro imta ši“.

Kaip jau pastebėjo Šv. Jeronimas, „*Unde et Sym.[macus] pulcre etymologiam etiam in Graeco voluit custodire*“ (tuo Sìmakas ketino gražiai išsaugoti etimologiją ir graikiškai).

Iš tikrųjų sintagmoje ὅτι ἀπὸ ἀνδρὸς ἐλήφθη αὕτη „todėl, kad iš vyro išimta yra ši“ Sìmakas išverčia hebrajų kalbos etimologinį modelį į graikų kalbą, veikdamas kalbos leksiką. Jis įveda leksemą ἀνδρὶς „moteris“ kaip priešpriešą leksemai ἀνήρ „vyras“. Būdingiausia yra tai, kad hebrajų kalbos etimologinį modelį vertėjas perteikia graikų kalbos bendrašaknių leksemų pora: ἀνήρ „vyras“ ir ἀνδρὶς „moteris“. Sìmakas vartoja ne γυνή „moteris“, kaip yra Septuagintos vertime, o *ad hoc* sukurtą naujadarą. Remiantis ἀνήρ vienaskaitos kilmininko forma– ἀνδρ-ος, Sìmakas kuria naujadarą ἀνδρὶς, t. y. „vyrė“ (su deminutyviniu atspalviu).

1.3. Lotynų kalba

Egzistuoja bent keletas Biblijos vertimų į lotynų kalbą. Kiekviename jų nagrinėjama *Pradžios knygos* vieta išversta skirtingai.

1.3.1. *Vetus latina*

Seniausias vertimas yra vadinamasis *Vetus latina* ir skamba taip:

„...os de ossibus meis et caro de carne mea et haec uocabitur mulier,
quoniam de uiro suo adsumta est“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„...kaulas iš kaulų mano ir mėsa iš mėsos mano
ir ši bus vadinama moteris, nes iš vyro savo imta yra“.

⁷ Cfr. Field (1964 II, 15).

Kaip graikiškosios Septuagintos vertime, taip ir čia etimologiniu modeliu nesiremta, o „vyro“ ir „moters“ leksemos, t. y. *vir* vs. *mulier*, nuosekliai išlaikomos skirtingos. Be to, įdomu tai, kad vertėjas nesiiima jokios kompensacinės strategijos.

1.3.2. *Vulgata*

Žymusis šios vietos Šv. Jeronimo vertimo tekstas radikaliai skiriasi:

„*dixit que Adam hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea haec vocabitur virago quoniam de viro sumpta est*“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir pasakė Adomas tai nu [yra] kaulas iš kaulų mano ir mėsa iš mėsos mano ši bus vadinama moteris, nes iš vyro savo imta yra“.

Šv. Jeronimas savo *Vulgatoje* remiasi hebrajiškuoju tekstu ir atsižvelgia į etimologiją: *haec vocabitur virago quoniam de viro sumpta est*. Giminingos leksemos jam yra *vir* „vyras“ ir *virāgo* „moteris“. Iš tikrųjų skirtumas tarp *Vetus latina* ir *Vulgatos* yra labai pamókantis. Vertėjui Šv. Jeronimui rūpi gerbti hebrajų kalbos etimologinį modelį, todėl jis pasirenka leksemų porą *vir* vs. *virāgo*, kuri, beje, susilauks didelio pasisėkimo. Šv. Jeronimo pasirinkimo naujoviškumas yra akivaizdus, ypač lyginant su *Vetus latina* tekstų banalia leksemų pora *vir* vs. *mulier*. Tik galima kelti klausimą dėl Šv. Jeronimo pasirinkto žodžio *virāgo* – ar tai jo paties naujadaras, ar jis paveldėtas iš lotyniškosios tradicijos.

Thesaurus Linguae Latinae negali padėti atsakyti į šį klausimą (nepasiekė „V“ raidės), bet Forcellinio *Lotynų kalbos žodyne* rašoma:

„*femina, quae animo et robore virum refert, mulier fortis, quae viro similis sit et virilia opera faciat; donna d’animo virile e maschio; ἀρρενωπός, ἀντιάνειρα* [vadinasi, moteris, kuri dvasia ir stiprumu primena vyrą, stipri moteris panaši į vyrą, kuri atlieka vyriškus darbus]“.

Be to, Forcellini aiškiai skiria *strictu sensu* nuo *latiore sensu* ir priskiria šią *Pradžios knygos* vietą antrajam tipui.

Pisani (1935, 49–50) lingvistiškai aiškina *virāgō* (< **virācō*) kaip moteriškąją formą iš **virāx*, kuris savo ruožtu yra hipokoristinė forma iš *vir*. Tam neprieštarauja ir Walde ir Hoffman (1954, 797), o Ernout ir Meillet (1979, 738) mano, kad tai vis dar yra *formation obscure*, t. y. „neaiški daryba“.

Man regis, šiame kontekste būtų galima aiškinti *virāgō* reikšmę „moteris išimta iš vyro“ kaip nuo šio žodžio pagrindinės semantikos „*femme courageuse ou forte com-*

me un homme, héroïne [vadinasi, narsi moteris arba stipri kaip vyras, didvyrė]“ (plg. Ernout 1946, 174) susiaurinimą, siekiant pabrėžti moteryje slypinčią vyriškąją pradą.

1.4. Anglų kalba

Vertimai į anglų kalbą taip pat įdomūs ir kelia smalsumą.

1.4.1. Vidurinioji anglų kalba

Verta išnagrinėti 1382 m. Johno Wycliffo *Biblijos* vertimą viduriniaja anglų kalba. Aptariama *Pradžios knygos* vieta išversta taip:

*„And Adam seide, This is now a boon of my boоныs, and fleisch of my fleisch;
this schal be clepid virago, for she is takun of man“*

Pažodžiui išvertus būtų:

*„Ir Adomas pasakė: Tas yra dabar kaulas iš mano kaulų ir mėsa
iš mano mėsos; tas bus skelbiama virago [vyriškoji moteris], nes ji yra imta iš vyro“.*

Reikia pabrėžti, kad čia Wycliffas tiesiog įrašo į vidurinėsios anglų kalbos tekstą vieną lotynišką žodį. Tai labai stebina, nes prieš tai einančioje eilutėje jis vartojo žodį *womman* (22: *And the Lord God bildide the rib which he hadde take fro Adam in to a womman...*). Tačiau verta priminti, kad Wycliffas išvertė iš Vulgatos (ne iš hebrajų kalbos).

Be to, Wycliffo pasirinkta leksemų pora *man - virāgo* liudija vertėjo norą kuo tiksliau prisišlieti prie šaltinio, netgi įvedant „svetimkūnį“ į vidurinėsios anglų kalbos tekstą.

Wycliffas galėjo sau leisti tokią vertimo strategiją, nes buvo tikras, kad jo mokyti skaitytojai supras tekstą. Iš tiesų, žodis *virāgo* plačiai vartotas viduriniojoje anglų kalboje dar prieš Wycliffą. Geras pavyzdys yra *Cursor mundi* (eil. 631–634), Nortumbrijos tarme parašyta XIV amžiaus poema, kurioje yra toks sakinytis:

*Quen sco was broght be-for adam, Virago he gaf her to nam;
þar for hight sco virago, ffor maked of the man was sco.*

Pažodžiui išvertus būtų:

*„Kai ji buvo pristatyta priešais Adomą, Virago buvo vardas,
kurį jis davė jai; todėl ji yra vadinama Virago, nes buvo padaryta iš vyro“.*

Iš ištraukos aiškėja, kad šioje vietoje Wycliffas nesiėlgė originaliai. Jis išvertė šią Biblijos vietą, remdamasis jau solidžiu literatūrinės kalbos žodynu. Lotyniško žodžio

įtraukimas nenustebino skaitytojo (bent šioje *Pradžios knygos* vietoje), nes intertekstualumo sąskambis turėjo būti žinomas ir priimtinas, gal netgi laukiamas. Be to, tokia praktika buvo pasitelkiama ir seniausiuose vertimuose į prancūzų kalbą. Pavyzdžiui, *Bible française du XIIIe siècle* (p. 108) randame:

ele sera apelee virago, por ce qu'ele est prise d'home.

Tai, beje, įdomus tarpkalbinio intertekstualumo atvejis. Kitas svarbus aspektas tas, kad čia pirmenybė teikiama signifikantui. Iš tiesų, nors lotyniško žodžio *virāgo* buvimas šiame kontekste galėjo būti įprastas, semantinis neatitikimas tarp šitaip nurodytos moters (narsuolės *didvyrės*) ir Šventojo Rašto Ievos (Adomo pagalbininkės, pasmerktos gimdymui) negalėjo likti nepastebėtas. Neatitikimas tarp dviejų visai priešingų moters prototipų yra akivaizdus.

1.4.2. Anglų kalba

Vertimuose į anglų kalbą etimologinis modelis pasitelkiamas natūraliau, palyginti su kitomis kalbomis, dėl šioje kalboje esančio sąskambio tarp *man* ir *woman*. Todėl įvairiuose Biblijos vertimuose į anglų kalbą analizuojamas sakinyvis perteikiamas taip pat. Pvz., „autorizuota Karaliaus Džeimso versija“ (*Authorised Version*):

And Adam said: This now is bone of my bones, and flesh of my flesh; she shall be called woman, because she was taken out of man.

Taip pat Johno Nelsono Darby:

And Man said, This time it is bone of my bones and flesh of my flesh: this shall be called Woman, because this was taken out of a man.

Ir *Douay-Rheims*:

And Adam said: This now is bone of my bones, and flesh of my flesh; she shall be called woman, because she was taken out of man.

Ir vadinamasis Youngo pažodinis vertimas:

and the man saith, "This is the proper step! bone of my bone, and flesh of my flesh" for this it is called Woman, for from a man hath this been taken.

Šiame sakinyje pasikartojantis foninis segmentas *-man* dukart nurodo į „vyro“ pavadinimą. Iš tikrųjų, pradžioje anglų kalboje *man* reiškė tiek vyrą, tiek moterį, o dabartinė „moters“ forma *woman* yra senosios anglų kalbos *wifman* (taigi **wife-man*)

fonetinis pakitimas per tarpines formas *wimman* ir *wumman* (paskutinė, beje, šiais laikais dar vartojama kaip antrinis variantas [wum`un]).

1.4.3. Vokiečių kalba

Žinoma, labai svarbus yra vokiškas Martyno Liuterio *Biblijos* vertimas. Jame nagrinėjama *Pradžios knygos* vieta skamba taip:

Da sprach der Mensch: Das ist doch Bein von meinem Bein und Fleisch von meinem Fleisch; man wird sie Männin heißen, darum daß sie vom Manne genommen ist.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ten pasakė žmogus: tai yra kaulas iš mano kaulų ir mėsa iš mano mėsos; vadinama bus ji moteris [Männin], todėl, kad ji iš vyro imta yra“.

Liuteris taip pat pateikia vokiečių kalbos bendrašaknių leksemų porą *Mann* „vyras“ ir *Männin* „moteris“ pagal etimologinį modelį.

Reikia patikslinti, kad šiandien *Männin* yra reta, žymėta ir visuomenėje nepriimta forma (plg. *Landsmännin*, *Fachmännin* ir nedaug kitų atvejų). Tačiau religiniuose tekstuose ji išlaikoma ir buvo žinoma dar iki Liuterio, pavyzdžiui, vokiečių 1483 m. Biblijoje, minezingerių vidurinėsios vokiečių kalbos poezijoje ir dar anksčiau. Todėl galima teigti, kad Liuteris nebuvo novatorius kalbos požiūriu, o vartojo vokiečių literatūrinėje kalboje jau gerai žinomą žodį *Männin*.

Be to, moteriškosios giminės formą (su arba be umlauto) galima rasti jau senosios vokiečių aukštaičių kalbos glosese, pavyzdžiui, formoje *commanin* „moteris“ išvesta iš *comman* „vyras“.

1.4.4. Islandų kalba

Tarp kitų germanų kalbų vertas dėmesio ir 1584 m. Guðbrandur Þorláksson (Guðbrandur Thorlaksson) [1541–1627] vertimas į islandų kalbą:

„...*Hún skal kvenmaður* ^[*] *kallast af því að hún er af karlmanni tekin*“.

[*] *Kvenmaður*, à hebresku „ishah“. *Karlmaður*, à hebresku „ish“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„...ji bus moteris vadinama todėl, kad ji yra nuo vyro imta“.

Kaip matyti, Þorlákssonas priima etimologinį modelį visiškai kaip hebrajų tekste ir specialiai kuria naujadarą *kvenmaður*, pažodžiui „moteriškas žmogus“ (dūrinys iš *kven* „moteris“ ir *maðr* „žmogus“). Beje, čia implikuojamas ir *karlmaður* (dūrinys iš *karl* „vyras“ ir *maðr* „žmogus“). Abu yra germanų kalboms būdingi aiškinamieji dūriniai, arba *Verdeutlichungszusammensetzungen*⁸.

1.5. Romanų kalbos

Situacija romanų kalbose – ypač marga ir taip pat įdomi. Ją verta aptarti iš eilės pagal skirtingas tradicijas: prancūzų, italų, ispanų, portugalų, katalonų kalbose.

1.5.1. Prancūzų kalba

Prancūzų kalbos areale Biblija išversta jau viduramžiais. Iš viduramžių Biblijos vertimų vienintelis Macé de la Charité (*Bible*, I, v. 354–356) pasitelkė etimologinį modelį:

Iceste est barone nomme, Enssit pour voyr la nomeron Quar el est prise de baron.

Kiti viduramžių Biblijos vertėjai etimologiniu modeliu nesinaudojo, pvz., Evrat (*Genése*, rankr. A, eil. 777–78) parašė:

Virago ot la femme non, por tant qu-ele issi del baron

arba (*Bible française du XIIIe siècle*, p. 108):

ele sera apelee virago, por ce qu'ele est prise d'home

arba dar (*La Bible anonyme*, eil. 147–148):

Dist que barnesse fust nomme por ce que d'ome fu sevre.

[Idomu pažymėti, kaip prancūzų Biblijos vertimai (išskyrus Macé de la Charité [XIII ir XIV a.]) varijuoja tarp „svetimkūnio“, t. y. lotyniško žodžio *virago*, įtraukimo į prancūzišką tekstą, ir nebendrašaknių leksemų poros vartojimo, kaip *femme* arba *barnesse* „moteris“ vs. (*h*)*ome* „vyras“.

Vėliau išitvirtino jansenisto Louis-Isaac Lemaistre de Sacy [1613–1684] vertimas⁹:

Alors Adam dit: Voilà maintenant l'os de mes os, et la chair de ma chair.

Celle-ci s'appellera d'un nom qui marque l'homme parce qu'elle a été prise de l'homme.

⁸ Plg. Falk, Torp (1960, 497, 693).

⁹ Citato da La sainte Bible (1855) tradotta da Lemaître de Sacy, Paris, Laffont (1990, 8).

Pažodžiui išvertus būtų:

„Tada Adomas sakė: Štai dabar kaulas iš mano kaulų ir mėsa iš mano mėsos. Toji-ši vadinsis iš vardo, žyminčio vyrą, todėl, kad ji yra buvus imta iš vyro“.

Kaip matyti, Lemaistre de Sacy metodus yra tarpinis tarp etimologinio modelio pasitelkimo ir šio modelio nepriėmimo, atmetimo. Įdomu tai, kad jis pašalina iš teksto žodį „moteris“, bet stengiasi kompensuoti etimologinį atgarsį naudodamas parafrazę kaip kompensacinę strategiją.

1.5.2. Italų kalba

1532 m. florentietis Antonio Brucioli [1498–1566] Venecijoje išleido Bibliją toskaniečių kalba. Štai vieta iš nagrinėjamos *Pradžios knygos*:

Et disse Adam, questa volta offo da gli offi miei, & carne dalla carne mia, p[er] questo si chiamera huoma, p[er]che dall'huomo è presa questa.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir sakė Adomas: šį sykį kaulas iš mano kaulų ir mėsa iš mano mėsos, todėl bus vadinama *huoma*, nes iš vyro yra imta ši“.

Žinoma, kad Senajam Testamentui Brucioli pasinaudojo Sante Pagninio iš Lukos vertimu iš hebrajų į lotynų kalbą. Pagninio teksto patikrinti negalėjau, bet aišku, kad Brucioli pasitelkė etimologinį modelį. Tai puikiai atskleidžia vartotų leksemų pora *huomo* „vyras“ ir *huoma* „moteris“. Pastaroji forma yra įdomus naujadaras, tobulai atitinkantis derivacinį principą.

Panašiai pasielgė ir Giovanni Diodati (1607), kuris pirmą kartą išvertė Bibliją į italų kalbą remdamasis tiek Vulgata, tiek tekstais hebrajų kalba. Jo tekstas italų protestantų laikomas referenciniu:

Et Adam haueua detto, A questa volta pure, ecco offo delle mie offa, e carne della mia carne: coftei sarà chiamata HVOMA: concio sia cosa ch'ella sia stata tolta dall'uomo.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir Adomas buvo pasakęs: šį sykį irgi štai kaulas iš mano kaulų ir mėsa iš mano mėsos, jinai bus vadinama *HVOMA*, todėl, kad ji yra imta iš vyro“.

1.5.3. Ispanų kalba

Reinos-Valeros 1602 m. Biblijos vertime kastiliečių kalba, vadinamojoje „Lokio Biblijoje“ arba *Biblia del Oso*, Cipriano de Valera ši sakinių išvertė taip¹⁰:

Y dijo Adam: Esto es ahora hueso de mis huesos, y carne de mi carne: ésta será llamada Varona, porque del varón fué tomada.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir sakė Adomas: tai yra dabar kaulas iš mano kaulų
ir mėsa iš mano mėsos, ši bus vadinama *varona*, nes nuo vyro buvo imta“.

Vertėjas aiškiai pasitelkia etimologinį modelį, nes leksema *varona* vartojama tik šiame kontekste, tai *ad hoc* sukurtas naujadaras iš *varón* „vyras“ (< lot. k. *varo, varonis*).

1.5.4. Portugalų kalba

João Ferreira Annes d’Almeidos [1628–1691] Biblijos vertimas į portugalų kalbą yra artimas ispaniškajam vertimui¹¹:

E disse Adão: Esta é agora osso dos meus ossos, e carne da minha carne: esta será chamada varoa, porquanto do varão foi tomada.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir sakė Adomas: tai yra dabar kaulas iš mano
kaulų ir mėsa iš mano mėsos: ši bus vadinama *varoa*, nes nuo vyro buvo imta“.

Ir šiuo atveju vertėjas išverčia pasitelkdamas etimologinį modelį ir perteikia į portugalų kalbą leksemų porą „vyras“ ir „moteris“ kaip *varão e varoa*. Ferreira taip pat sukūrė naujadarą *varoa*, gal tiesiogiai nusižiūrėdamas ispaniškąjį pavyzdį.

1.5.6. Katalonų kalba

Čia pateiktas Biblijos vertimas į katalonų kalbą yra iš gerokai vėlesnio laikotarpio. Ją išvertė Montserrato vienuoliai ir 1970 m. pirmą kartą nelegaliai išspausdino Andoros leidykla *Editorial Casal i Vall*. Nagrinėjamas sakinyš iš *Pradžios knygos* išverstas taip:

¹⁰ Plg. Reina-Valera (1900, 2).

¹¹ Plg. portugalų *Sociedade bíblica* „atnaujintą ir pataisytą“ leidimą.

L'home digué: „Ara sí; aquesta és os dels meus ossos i carn de la meua carn. Aquesta s'anomenarà l'esposa, perquè ha estat presa de l'espòs“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir žmogus sakė: dabar taip ši yra kaulas iš mano kaulų ir mėsa iš mano mėsos. Ši vadinsis jaunoji, nes buvo imta iš jaunikio“.

Etimologinis modelis čia priimtas, nors leksinis pasirinkimas visiškai kitoks, palyginti su visais kitais tos pačios vietos vertimais ir, sakyčiau, labiau interpretacinis. Vertėjas daro tai sąmoningai ir savo sprendimą aiškina išnašoje¹², tiesiogiai pasisėmęs įkvėpimo iš hebrajų tekste esančio žodžių žaismo.

1.6. Slavų kalbos

Iš slavų kalbų čia aptariamos bažnytinė slavų, čekų ir lenkų kalbos.

1.6.1. Skorynos Biblija slavų kalba

Pranciškaus Skorynos slaviškosios Biblijos tekste taip pat pasitelkiamas etimologinis modelis. Sąvokos „vyro“ ir „moters“ išreikštos bendrašaknėmis leksemomis: муж ir мужата:

Ї речѣ адáмъ сѣа нынѣ кость ѿ костей мойхъ и плоть ѿ плоти моеѣа:
сѣа наречетьсѣа мужатаа, поѣже ѿ мужа взата естъ.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir pasakė Adomas ši nu kaulas iš kaulų mano ir mėsa iš mėsos mano: ši vadinsis moteris, nes iš vyro išimta yra“.

1.6.2. Čekų kalba

Čekiškoje 1613 m. *Bible svatá* yra kitoks tekstas:

*„I rekl Adam: Ted' tato jest kost z kostí mých a těla mého;
tato slouti bude mužatka, nebo z muže vzata jest“.*

¹² Išnašos tekstas: „En hebreu el nom de dona és 'ixà, femení de 'ix, home. Per mantenir el joc de paraules en la traducció, hem emprat esposa i espòs“ (žydų kalboje moters vardas yra -ixà, moteriškoji -ix (vyras) forma. Kad vertime pasilikėtų žodžių žaismas, vartojome „jaunoji ir jaunikis“ – vertimas P.U. D.).

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir pasakė Adomas: nu tai yra kaulas iš kaulų mano ir mėsa iš mėsos mano; tai vadinama bus moteris, nes iš vyro išimta yra.“

Matyti, kad vertėjas į čekų kalbą pasitelkia etimologinį modelį, todėl šioje vietoje vartoja *mužatka* (moteris), kuri yra derivacinė forma iš *muž* (vyras), nors įprastas moters pavadinimas būtų *žena*. Iš tikrųjų dabar *mužatka* turi stiprią menkinamąją reikšmę.

1.6.3. Lenkų kalba

Tas pats yra ir 1632 m. lenkiškoje *Biblia Gdańska*. Štai aptariamo sakinio vertimas:

„Y rzekł Adam, hxoć teraz ieft kość z kości mojich, y ciáło z ciáła mego: dla tegoż będzie názwaná Mężátka, bo oná z mężá wziętá jeft“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir pasakė Adomas, nu tai yra kaulas iš kaulų mano, ir kūnas iš kūno mano bus vadinama moteris, nes ji iš vyro išimta yra“.

Vertėjas į lenkų kalbą irgi naudoja etimologinį modelį, plg. formą *mężatka* „moteris“, išvestą iš *męż* „vyras“. O šiandien įprastos formos yra *mąż* „vyras“ ir *kobieta* „moteris“; įdomu, kad dar XVI bei XVII a. *kobieta* buvo neliteratūrinė forma, dažnai menkinamosios reikšmės¹³.

1.7. Baltų kalbos

Čia trumpai aptariami Biblijos vertimai į lietuvių ir latvių kalbas. Vertimą į prūsų kalbą ketinu aptarti atskirai.

1.7.1. Lietuvių kalba

Pirmasis 1590 m. lietuviškos Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas [1536–1602] naudojo Martyno Liuterio etimologiniu modeliu:

„...*Ghi bus wadinta Wirifchka, todelei iog ghi ifch wyro ifchimta iná*“.

Iš tikrųjų Bretkūnas vartoja leksemų porą *vyras* vs. *vyriška*, atitinkantį ‘vyras vs. moteris’. Tačiau Samuelis Boguslavas Chylinskis [1631–1688], vėlesnis Biblijos vertėjas, nepriima etimologinio modelio ir savo Biblijos vertime pateikia novatorišką tekstą:

„...*wadyns ją moteriszkie delto jog imta ira ifz wira*“.

¹³ Plg. Brückner (1927, 241); Sławski (1958–1965, 300–303).

Pirmosios moters vardas čia reiškiamas ne leksemos ‚vyras‘ išvestine forma, o visiškai kitokia leksema: *moterišké*, vadinasi, yra išvesta iš *moteris*. Tai dar labiau stebina žinant jo šaltinį, 1637 m. olandišką *Statenbijbel*, kuriame šioje vietoje verčiama etimologiškai:

„...*men saife Manninne heeten: om datfe upt den man genomē is*“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„...bus ji moteris [Manninne] vadinama:
todėl, kad iš vyro imta yra“.

Šiandien lietuvių kalbos žodis *moterišké* dažnai turi menkinamąją konotaciją.

Ir gal neatsitiktinai 1755 m. Jokūbo Quando [1686–1772] Biblijoje buvo pasirinktas etimologinis vertimo būdas:

„...*todėl ji wyrėne bus wadinnama, kadangi iš vyro išimta yra*“.

Čia laikomasi etimologinio modelio kaip būdingo Mažosios Lietuvos tradicijai ir atitinkamai pateikiama leksemų pora *wyras* ir *wyrėnė*. Iš pateiktos medžiagos aiškėja, kad lietuvių kalbos vertimų tradicija yra įvairi ir įdomi.

1.7.2. Latvių kalba

Kaip žinia, seniausią Biblijos vertimą į latvių kalbą atliko pastorius Ernstas Glūckas 1684 m. Ir čia buvo pasitelktas etimologinis modelis:

„*Un tas 3ilweks sazzija: Schi nu irr Kauls no manneem Kauleem / un Meefa no mannas Meefas / ta taps Wihrifka saukta / tapeh3 ka ta no Wihra nemta irr*“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir žmogus sakė: čia dabar yra kaulas iš mano kaulų ir mėsa iš mano mėsos, ta bus *Wyrifka* vadinama, todėl, kad nuo vyro imta yra...“.

Ir vėlesniuose Biblijos leidimuose sakiny s išverstas vienodai:

(1739 m.) „...*ta taps wihrifka saukta, tapeh3 kà ta no wihra nemta irr*“.

(1794 m.) „...*ta taps wihrifka saukta, tapeh3 kà ta no wihra nemta irr*“.

(1825 m.) „...*ta taps wihrifka saukta, tapeh3 ka ta no wihra nemta irr*“.

1.8. Ugro-finų kalbos

Savotiškai įdomūs yra vertimai į finougrų kalbas, nes versdami analizuojamą *Pradžios knygos* vietą vertėjai vartojo šių kalbų daiktavardžio linksniuotės specifinius linksnius.

1.8.1. Estų kalba

1739 m. pirmajame Biblijos vertime į estų kalbą šis sakinyš išverstas taip:

„...*teda peab mehhenaeeks hütama, feft et ta mehheft on woetud*“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ji turi *mehhenaeeks* vadintis, nes iš vyro yra imta“.

Toks pats vertimas su mažais grafiniais pakeitimais kartojasi ir moderniajame Biblijos vertime į estų kalbą. Vertime dūrinys *mehhenaeeks* vartojamas transliatyvo linksniu, taigi – „iš vyro tampanti moterimi / toji iš vyro pasidaranti moterimi“. Be to, elatyvas *mehest*, reiškiantis „iš vyro“, sustiprina ir pabrėžia kilmės sąvoką (plg. *vöetud* „imta“). Įdomu, kad trūksta specifinės „moters“ įvardijimo leksemos.

1.8.2. Suomių kalba

Vertimą į suomių kalbą pateikiu iš *Pyhä raamattu* (1965 m.):

„*Ja mies sanoi: Tämä on nyt luu minun luisitani ja liha minun lihastani; hän kutsuttakoon miehettäreksi, sillä hän on miehestä otettu*“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir žmogus sakė: ši yra dabar kaulas iš mano kaulo ir mėsa iš mano mėsos. Ji turi *miehettäreksi* vadintis, nes ji yra iš vyro imta!“

Šiame tekste verta atkreipti dėmesį į formą *miehettäreksi*. Padėtis panaši kaip estų kalboje. Iš tikrųjų *miehetär* yra biblinis terminas, reiškiantis „iš vyro išimtoji“, plg. *mies* (nom. sg.) *miehen* (gen. sg.) „vyras“, o *-ksi* žodžio gale yra transliatyvo galūnė. Įdomiausia, kad ir suomių tekste trūksta specifinės „moters“ įvardijimo leksemos ir kad tos leksemos vietoje vartojama parafrazė „iš vyro“, beje, morfologiškai perteikiama transliatyvu, t. y. „linksni[u] išreiškian[čiu] iš ko nors imtą būseną, savybę arba funkciją, kokio judėjimo arba keitimo rezultata“ (plg. Karlsson 2014, 122).

1.8.3. Vengrų kalba

Paskutinį pavyzdį aptarsiu pasiremdamas vengrų kalba. 1590 m. kalvinistų Biblijos vertimas vengrų kalba žinomas kaip Gáspáro Károly *Szent Biblia*. Kalba – archajiška:

„*És monda az ember: ez már csontomból való csont, és testemből való test: ez asszonyembernek neveztessek, mert emberből vétetett*“.

Pažodžiui išvertus būtų:

„Ir pasakė žmogus: tai yra jau kaulas iš mano kaulo ir kūnas iš mano kūno: tai tegu vadinasi moteris [*asszonyember* – moteriškasis žmogus], nes iš žmogaus [*emberből*] yra imtas“.

Čia verta pirmiau patyrinėti formas *ember* „žmogus“ ir *emberből* „iš žmogaus“. Tai vienaskaitos elatyvo forma, dūrinys iš *ember* ir *-ből* (variantas iš *ból*) „iš (vidaus)“. Taip pat svarbi forma *asszonyembernek*, pažodžiui „(kaip) vyras-moteris“, dūrinys iš *asszony-* „moteris“ + *-ember-* „žmogus“ + *-nek* (naudininko priesaga, čia turinti modalinį atspalvį).

Matyti, kad kalvinistų vengrų Biblijoje etimologinis modelis priimamas remiantis *ember*, taigi žmogaus, bendromis savybėmis ir aiškinant moteriškąją lytį, sujungiant *ember* „žmogus“ ir *asszony* „moteris“. Įdomiausia tai, kad, priešingai negu tekste estų (ir suomių) kalbomis, čia trūksta ne leksemos, reiškiančios „moteris“, bet „vyras“ (plg. vengrų *férfi* „vyras“).

Kitaip ši vieta išversta 1973 m. vengrų katalikų Biblijos vertime. Šiuo atveju vertėjų komitetas išvertė tiesiog iš hebrajų ir graikų šaltinių:

Az ember így szól: „Ez már csont a csontomból és hús a húsoból. Asszony a neve, mivel a férfiből lett.“

Pažodžiui:

„Ir žmogus taip sakė: tai yra jau kaulas nuo mano kaulo ir mėsa nuo mano mėsos. *Asszony* bus jos vardas, nes iš *férfiből* [vyro] atėjo“.

Etimologinio modelio atsisakoma – teksto vertėjas vartoja leksemų porą *férfi* „vyras“ ir *asszony* „moteris“.

2. IŠ VERTIMŲ ANALIZĖS IŠPLAUKIANČIOS IŠVADOS

Tyrimas, suponuojant, kad vertimo strategiją diktuoja etimologija, buvo vaisingas, nors iš esmės išnagrinėtas tik vienas sakinytis ir jo vertimas į keletą kalbų.

Akivaizdu, kad *Pradžios knygos* 2,23 vieta buvo iššūkis visiems vertėjams. O šios vietos vertimuose galima pastebėti įdomių panašumų ir skirtumų. Aišku, kad įsigalėjo dvi pagrindinės vertimo tendencijos, kurias galima apibendrinti tokia paprasta formule: „etimologinio modelio taikymas *vs.* jo atsisakymas“.

2.1. Kalbinių duomenų ir vertimų gretinamoji analizė

Atlikus vertimų gretinamąją analizę pastebėta, kad vertėjai taiko tris galimas strategijas:

- a) atsisako etimologinio modelio – tai būdinga naujesniems vertimams, bet ne tik;
- b) pasitelkia etimologinį modelį iš dalies (arba laipsniškai jo nepasitelkia), t. y. jis visada lydimas įvairiausių kompensacijos strategijų;
- c) renkasi etimologiniu modeliu pagrįstą strategiją, dažnai implikuojančią naujadarų *ad hoc* kūrimą.

Verta išnagrinėti ir tipologiškai surūšiuoti, kokiais kalbiniais ištekliais šios strategijos buvo įgyvendintos vertimuose ir kokiose kalbose. Pastebėta, kad jeigu vertėjai atsisako etimologinio modelio, jie taiko dvi pagrindines strategijas:

- 1) vartoja nebendrašaknes leksemų poras, pvz.:
senoji slavų k.: *muž* „vyras“ *vs.* *žena* „moteris“,
lietuvių k. (Chylinskis): *vyras* *vs.* *moteriškė*;
- 2) į kitakalbį tekstą įterpia svetimą lotynišką žodį „moters“ pavadinimui išreikšti, pvz.:
senoji prancūzų k. (*Bible française du XIIIe siècle*) – *home* „vyras“ *vs.* *virāgo* „moteris“;
vidurinioji anglų k. (Wycliff) – *man* „vyras“ *vs.* *virāgo* „moteris“.

Jeigu vertėjai pasitelkia etimologinį modelį iš dalies ir vertimuose naudoja kokią nors kompensacinę strategiją,

- 1) vartojamos nebendrašaknės leksemos, o kompensacinė strategija yra sintaksinė, pvz.:
senoji graikų k. (Septuaginta): *ἀνήρ* „vyras“ *vs.* *γυνή* „moteris“;
- 2) vietoj „moteri“ įvardijančios leksemos vartojama perifrazė ir kompensacinė strategija yra leksinė, pvz.:
senoji graikų k. (Teodocijonas): *ἀνδρὸς* *vs.* *ληΐψις* „imtoji [→ moteris]“,
senoji prancūzų k. (Lemaistre): *homme* *vs.* *prise de l'homme* „iš vyro imta [→ moteris]“,

estų k.: *mehe* „vyras“ vs. *mehbenaeseks* „iš vyro tampanti [→ moteris]“,
 suomių k.: *mies* „vyras“ vs. *miehestä* „iš vyro imta [→ moteris]“;

- 3) vietoj „moteri“ įvardijančios leksemos vartojama perifrazė su leksema „žmogus“, o kompensacinė strategija taip pat yra leksinė (bet atvirkščiai negu estų ir suomių kalbose):

vengrų k.: *emberböl* „iš žmogaus“ vs. *asszonyember* „moteriškas žmogus“.

Pastebima (nors tai per daug nestebina), kad dažniau vartotos perifrazės „moters“ pavadinimui išreikšti yra „imta, ištraukta [→ moteris]“.

Tačiau dauguma vertėjų pasitelkia etimologinį modelį, kurio realizacijos būdai yra gana įvairūs, bet suprantami kaip įvairių rūšių naujadarai, įskaitant galūninę darybą:

- 1) daiktavardžio vyriškosios giminės keitimas į moteriškąją giminę. Keičiama pridodant arba pakeičiant vyriškosios giminės galūnę moteriškąja:

hebrajų k. *ʾiš* → *ʾiššāh*,

senoji prancūzų k. (*Macé de la Charité*) – *baron* vs. *barone*,

senoji italų k. *huomo* → *huoma*,

kastiliečių k. *varón* → *varona*,

portugalų k. *varão* → *varoa*;

- 2) iš daiktavardžio „vyras“ padarant priesaginį moteriškosios giminės žodį:

vokiečių k. *Mann* → *Männin*,

lietuvių k. (Bretkūnas) *vyras* → *vyriška*,

latvių k. *vīrs* → *vīrīšks*,

čekų k. *muž* → *mužatka*,

lenkų k. *mąż* → *mężatka*;

- 3) kuriant ir įtraukiant naujadarą (pagal žinomą graikų k. derivacijos modelį, pvz., -ίς -ίδος):

senoji graikų k. (Sīmakas): *άνήρ* → *άνδρῆς*.

Ir galiausiai pakeičiant leksemų porą:

katalonų k. *esposo* – *esposa*.

3. PAMAŠTYTI VERČIANČIOS IŠVADOS

Čia verta iškelti klausimą, apie kokią etimologiją kalbama naudojantis šiais pavyzdžiais? Kitaip tariant, ar galima teigti, kad versdami aptariamą *Pradžios knygos* vietą vertėjai, kurie pasitelkė etimologinį modelį, turėjo omenyje tokią etimologiją, kaip mes ją suvokiame šiandien? Aišku, kad ne. Tačiau klausimas ne retorinis, o esminis.

Visa tai, kas čia aptarta, datuojama daug šimtmečių anksčiau negu Franzas Boppas [1791–1867], vadinasi, anksčiau, negu atsirado mokslinė etimologija ir apskritai daug anksčiau negu mokslinė kalbotyra. Anuometiniai etimologiniai principai buvo visai kitokie. Kokie gi jie buvo?

Pirma, pažymėtina, kad čia nagrinėjama etimologija yra iš esmės sinchroninė (iš tikrųjų dažniausiai realizuojama kaip derivacija). Antra, ši etimologija turi atitikti tikrovę. Tiksliau, visur veikiama pagal tam tikrą *etymologicam veritatem* – etimologinę tiesą.

3.1. *Žodžio moteris asmenvardžio statusui būdingi bruožiai*

Etimologijos praktika prasidėjo nuo darbo su asmenvardžiais, t. y. ketinant aiškinti asmens vardą, nurodyti jo savybę¹⁴. Tikslas buvo ištirti atitikimą, per kurį asmenvardis buvo siejamas būtent su tam tikru asmeniu. Kitaip tariant, reikėjo atskleisti principą – *etymologica veritas* (etimologinę tiesą), per kurį įvardijimas įgavo savo pamatą. Įvardijimas buvo tolygus asmens fonetiniam atpažinimui (jo visumos arba bent jau jo dalies). Tai dažnai grindžiama panašumu (*similitudo*) arba koku nors etimologiniu žaismu ir šitaip kuriamas tam tikras mikropasakojimas.

Man regis, ir nagrinėjama *Pradžios knygos* vieta rodo įdomius sąlyčio taškus, būtent su asmenvardžių tyrinėjimu. Kitaip sakant, minėtoje vietoje „moters“ vardas įgyja tam tikrus asmenvardžio statusui būdingus bruožus. Iš tiesų, jau pačiame *Pradžios knygos* įvardijime slypi mikropasakojimas, perteikiamas būtent etimologiniu žaismu ir atskleidžiantis *etymologica veritas*: „vadinsis vyrenė todėl, kad iš vyro imta yra...“

3.2. *Etimologinės tiesos praradimas*

Verta pabrėžti, kad visuose vertimuose į įvairias kalbas daugiau ar mažiau išlaikytas toks pat principas. Žinoma, mokslinė kalbotyra ir mokslinė etimologija jau seniai nutolusios nuo tokios mąstysenos ir nebegali tenkintis panašiais aiškinimais. Iš etimologijos šiandien tikimasi nebe tiesos, bet garsų ir galbūt taip pat semantikos atitikimo, kurie galėtų mums padėti teisingai suprasti žodžių ir formų istoriją.

Tačiau toliau svarstant ryšį tarp vertimo ir etimologijos aiškėja, kad šiuo metu, atsisakant „etimologinės tiesos“, labiau linkstama prie tokių aiškinamojo pobūdžio ver-

¹⁴ Pvz., Matas 16, 18: *Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam* ir jo atitikmenys. Plg. taip pat Giacomelli (2004).

timų kaip „*moteris* (ne *virago*, ne *varona*, ne *vyriška* ar panašiai!) *todėl, kad iš vyro imta yra...*“.

Taip dabar daroma visose naujosios evangelizacijos kalbose. Anot Romos Katalikų Bažnyčios nurodymų, nauji Šventojo Rašto vertimai turi būti suprantamesni ir orientuojami į vertimo skaitytoją. Pavyzdžiui, Bibliją verčiant į kikongo, vieną iš bantų kalbų, kuria kalba bakongo ir bandundu tautos, gyvenančios Kongo Demokratinės Respublikos ir Angolos miškuose, nagrinėjama *Pradžios knygos* vieta išversta taip:

„*Bu kam'ona, bakala vovele vo: «Kyeleka! Lelo kyaki, i nkatika visi kya bivisi byame, ye nkatik'a nsuni a nitu ame. Si kayikilwa vo: „N'kento“, kadi mu nitu a bakala kabongolo*“.

Pažodžiui:

„*Bu [kə tik] kam'ona [jə pamatē → m': la], bakala [vyras] vovele vo [pasakē]: «Kyeleka! [Tiesa!] Lelo [dabar] kyaki [šis], i [yra] nkatika [tikrai] visi [kaulas] kya [iš] bivisi [kaulų] byame [mano], ye [ir] nkatik'a [nkatika: tikrai] nsuni [mėsa] a [iš] nitu [kūno] ame [mano]. Si [Bus] kayikilwa [vadinama] vo [tai yra]: „N'kento“ [moteris], kadi [todėl, kad] mu [iš] nitu [kūno] a bakala [vyro] kabongolo [yra išimta]*“.

Kaip ir reikėjo tikėtis, čia nepasitelkiamas etimologinis modelis. Matyti, kad leksemų pora „vyras ~ moteris“ perteikiama skirtingų leksemų pora: *bakala* „vyras“ e *n'kento* „moteris“ ir nėra jokios kompensacinės strategijos.

Ar nebus taip, kad galbūt kai ką praradome? Savaimė aišku, nebegalime tikėtis „etimologinės tiesos“, tačiau klausimas apie vertimo ir etimologijos ryšį lieka neatsakytas. O šis klausimas yra aktualus kiekvienam vertėjui. Pavyzdžiui, poezijos vertimuose etimologija dažnai yra priežastis, dėl kurios įmanomas arba neįmanomas adekvatus vertimas. Konkrečioje istorinėje praktikoje vertėjai pasitelkė įvairiausias derybų ir kompensacijos strategijas, kad tik įveiktų etimologijos barjerą. Atrodo, kad atsakymų į šį teorinį klausimą yra tiek, kiek yra vertėjų ir kiek yra konkrečių vertimų...

3.3. *Ontoglotinis koeficientas*

Bet kodėl, iš vertimo taško žiūrint, etimologija gali tapti barjeru arba trukdžiu? Todėl, kad etimologija yra tos neišreikštos prasmės balastas, kurį kiekvienas kalbėtojas nešiojasi su savimi ir iš kurio kiekvienas vertėjas mielai norėtų išsivaduoti, išsilaisvinti. Etimologija – tai lyg radikalaus neatitikimo ir nederinės tarpkalbinis matmuo, kuris nusėdo pačioje kalbų istorijoje nuo jų pirmojo atsiradimo. Tarpkalbinės nederinės matmuo yra neišvengiamas ir nepalenkiamas, todėl vertimo mokslo požiūriu etimologiją gal būtų prasminga vadinti *ontoglotiniu koeficientu*.

Kalbotyros požiūriu etimologiją būtų galima suvokti bendresnės *lingvistinio anisomorfizmo* kategorijos rėmuose, taigi – kaip vertimui trukdantį (ar jį apsunkinantį) reiškinį, nes, kaip žinia, dėl anisomorfizmo visų vienos kalbos reikšmių ir konotacijų atitiktis kitos kalbos reikšmėms ir konotacijoms neįmanoma.

Todėl akivaizdu, kad tokia asimetrija apsunkina vertėjo darbą. Kita vertus, *anisomorfizmas* apskritai laikomas paviršiniu (fonomorfosintaktiniu) reiškiniumi, o etimologija priklauso gilesnei kalbos faktų struktūrai. Todėl etimologija priklausytų vadinamajam *leksiniam semantiniam anisomorfizmui* – tokiai vertimo mokslo (ir gretinamosios terminologijos) tyrimo sričiai, kurios atstovams rūpi tyrinėti, kaip kalbos skirtingai skaido ir įvardija pasaulį.

Tokie tyrimai visada atliekami sinchroniškai. Tačiau etimologiją reikia tirti diachroniškai. Norint pasilikti anizomorfizmo rėmuose, etimologiją būtų galima suprasti kaip *semantinio diachroninio anizomorfizmo* tyrimą. Man regis, sritis, kurioje verta remtis *semantinio diachroninio anizomorfizmo* tyrimais, yra būtent vertimas, ypač literatūrinis vertimas. Deja, kalbotyroje tokių tyrimų labai mažai, bet tai nestebina, nes tokių tyrimų laukas labai siauras ir gana specifinis.

Visai kitokia situacija susiklostė vertimo praktikoje. Vertimo procese vertėjas, ypač ne poezijos vertėjas, etimologijos iš esmės atsisako. Vertėjas gali lengvai atsisakyti etimologinio balasto, viena vertus, todėl, kad skaitytojas nėra žodžio archeologas. Be to, ištisa žodžių archeologija skaitytojui yra iš esmės svetima ir galų gale netgi neįdomi, paprasčiausiai nepatenka tarp jo lūkesčių. Taip pat reikšminga tai, kad bet koks vertimas neišvengiamai atliekamas esamuojų metu. Vertimas yra ne diachroninis procesas ir pripažįsta tik dabartį.

Galų gale, ar gali etimologija būti vertimo gairė ir nusakyti vertėjui, kaip reikia versti? Šis klausimas tampa prasmingas tik tada, kai verčiant pats originalas reikalauja iš vertėjo ir vertimo, kad būtų pasitelktas etimologinis modelis. Tuomet į vertimą turi būti perkeltas ir verčiamo žodžio diachroninis-etimologinis gylis. Šitokiais, tiesa, retais, atvejais vertėjo autorystė suvaržoma, nes imituojamas tekstas originalo kalba. Tuomet vertėjas gali tinkamai išversti tik pasirinkdamas tinkamą adekvataus vertimo strategiją. Vienos *Pradžios knygos* vietos analizė parodė, kad etimologinis modelis dažniau pasitelkiamas tokiuose vertimuose, kuriuose labiau gerbiamas tekstas originalo kalba ir kuriuose „nusilenkiama“ originalo autorystei, sutinkant netgi paaukoti vertimo kalbos ypatybes (vartojant naujadarus ar šiaip įtraukiant neįprastas naujoves).

ŠALTINIAI

Biblia Gdańska 1632 = *Biblia Swięta... We Gdansku... Roku MDCXXXII*.

Bijbel 1948 = *Bijbel*. Nederlandsch Bijbelgenootschap, Amsterdam.

Bijbel 1961 = *Bijbel nieuwe vertaling in opdracht van het nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies*, N.v. uitgevers-maatschappij gebr. Zomer & Keuning, Wageningen.

La Sainte Bible contenant l'Ancien et le Nouveau Testament traduite sur la Vulgate par le maistre de Saci. L'Ancien Testament de cette édition comprend tous les livres qui se trouvent dans le texte hébreu. Bruxelles au dépôt de la Société biblique britannique et étrangère, Rue Balliand, 21, Quartier Léopold.

La SANTA BIBLIA que contiene los sagrados libros del Antiguo y nuevo testamento antigua versión de Cipriano de Valera del año 1602 cotejada con diversas traducciones y revisada con arreglo á los originales hebreo y griego, Madrid, Depósito Central, 1900.

Pijbel 1989 = *Pijbel. Vana ja uus testament*, Piibliseltsi väljaanne.

Pyhä raamattu 1965 = *Pyhä Raamattu*, Suomon kirkon siälähetysseura, Perhe-Raamattu.

SAGRADA BIBLIA version directa de las lenguas originales por Eloíno Nácar Fuster y el muy rvdo. p. Alberto Colunga, O.P. Madrid, Biblioteca de autores cristianos, ⁵1953.

SEPTUAGINTA. Id est Vetus testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Edictio octava. Württembergische Bibelanstalt Stuttgart, 1935 (²1965).

Szent Biblia di Gáspár Károly, Reprint dell'ed. 1590, Budapest, Anno Kiadó, 2000.

БИБЛИЯ 2001 = БИБЛИЯ Книги священного писания ветхого и нового завета на церковно-славянском языке с параллельными местами, Москва, Российское библейское общество.

БИБЛИЯ 1989 = БИБЛИЯ Книги священного писания ветхого и нового завета. Издание московский патриархии, Москва.

LITERATŪRA

Belardi W. 2001. Impositio nominum e problemi connessi, nella Genesi, nei presocratici e in Platone. *Rendiconti della R. Accademia nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, serie IX, vol. XIII-3, 354–394.

Birks A. (Ed.). 2011. *Étymologie et traduction*. Paris: L'Harmattan.

Brückner A. 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowskiej Spółki Wydawniczej.

Cursor mundi (The cursor of the world). *A Northumbrian poem of the XIVth century in four versions*. Ed. by the Rev. Richard Morris, London, Pub. for the Early English text society by K. Paul, Trench, Trübner & co., 1874–1893.

Curtius E. 1948. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Tübingen: Francke.

Demonet M. L. 1992. *Les voix du signe: nature et origine du langage à la Renaissance: 1480–1580*. Paris – Genève: Champion.

Ernout A. 1946. Les noms en -āgō, -īgō, -ūgō du latin. *Philologica. Études et commentaires I*. Paris: Klincksieck.

Ernout A., Meillet A. 1979. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck.

- Falk H. S., Torp A.² 1960. *Norwegisch-Danisches etymologisches Wörterbuch*, I (A - O). Oslo & Bergen: Universitetsforlaget, Heidelberg, Winter.
- Field F. (Ed.). 1964. *Origenis Hexaplorum quae supersunt sive veterum interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Giacomelli R. 2004. *Tu sei Pietro e su questa pietra...* (Biblioteca di ricerche linguistiche e filologiche, 58). Roma: Il Calamo.
- Gunkel H. 1901. *Genesis. Übersetzt und erklärt*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Karlsson F. 2014. *Grammatica finlandese*. Milano: Hoepli.
- Nobel P. 1998: L'étymologie dans le traductions médiévales de la Bible. Buridant C. (Ed.). *L'étymologie, de l'Antiquité à la Renaissance*, Lexique, 14. Presses universitaires du Septentrion.
- Pisani V. 1935. Il suffisso femminilizzante indeuropeo -on (-ion -tion -uon) e alcune sue tracce nella declinazione. *Rendiconti della R. Accademia nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, serie VI, vol. XI, 775–794.
- Rapallo U. 2008. L'interpretatio etimologica come 'pretesto' di traduzione: alcuni esempi. Busetto L. (Ed.). *La traduzione come strumento di interazione linguistica*. Milano, 211–234.
- Reina-Valera 1602. žr. La SANTA BIBLIA aukščiau.
- Robay J. 2004. Paronomasia e *Graeca veritas*. Teoria e prassi traduttiva di Gerolamo in *Susanna* 54–55, 58–59. *Adamantius* 10, 63–71.
- Robay J. 2005. La retorica come desiderio. *Accademia Nazionale di Scienze, Lettere e Arti di Modena. Memorie scientifiche, giuridiche, letterarie*, Ser. VIII, v. VIII, fasc. II, 557–634.
- Sławski F. 1958-1965. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. II (K - Kot), Kraków: Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego.
- Speiser E. A. 1981. *The Anchor Bible. Genesis. Introduction, translation, and notes*. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.
- Walde A., Hoffman J. B.³ 1954. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg: Winter.

ÜBERSETZUNG UND ETYMOLOGICA VERITAS (AM BEISPIEL VON GENESIS 2, 23)

PIETRO U. DINI

Zusammenfassung

In dem vorliegenden Beitrag setzt sich der Verfasser mit der noch wenig erforschten Frage des Verhältnisses zwischen Übersetzung und Etymologie auseinander. Als Beispiel für Verdeutlichung und Illustrierung der hier vorgestellten Überlegungen wird eine bekannte Stelle aus dem alttestamentarischen Buch Genesis (2, 23) herangezogen, und zwar diejenige, an der Adam der ersten Frau ihren Name gibt. Beim Übersetzen dieser Stelle ist der Gebrauch eines „etymologischen Modells“ nach dem Prinzip der etymologischen Wahrheit aufspürbar.

Die Übersetzungen der in Rede stehenden Stelle werden zunächst in zahlreichen Sprachen sowohl der Antike – Hebräisch; Altgriechisch in den Fassungen der Septuaginta, Theodosians und Symmachus'; Lateinisch in den Fassungen der Vetus latina sowie der Vulgata des heiligen Hieronymus – als auch der Moderne angeführt. Unter den letzteren werden bis auf einige Ausnahmen die älteren Fassungen aus dem

jeweiligen Sprachbereich bevorzugt. Jedes Sprachzeugnis wird philologisch-linguistisch kurz analysiert und kommentiert.

Die im einzelnen berücksichtigten „moderneren“ Übersetzungen der Bibel sind die folgenden: für die germanische Sprachgruppe die mittenglische Übersetzung von John Wycliff (1382) und spätere englische Übersetzungen (authorized King James' version, John Nelson Darby, Douay-Rheims und sog. Young's literal translation); die deutsche Bibel Martin Luthers (1545); die isländische Bibel von Guðbrandur Þorláksson (1584); für die romanische Sprachgruppe mittelalterliche französische Übersetzungen wie die von Macé de la Charité, Evrat und auch anonyme Übersetzungen bis einschließlich Louis-Isaac Lemaistre de Sacy (XVII Jh.); italienische Übersetzungen der Bibel von Antonio Brucioli (1532) und von Giovanni Diodati (1607); die kastilische Reina-Valera Bibel (1602); João Ferreira Annes d'Almeidas portugiesische Bibel (XVII. Jh.); die Montserrat-Fassung der katalanischen Bibel (1970); für die slawische Sprachengruppe die Bibel von F. Skoryna; die tschechische Bible svatá (1613); die polnische Biblia Gdańska (1632); für die baltische Sprachengruppe: die altlitauischen Bibel von J. Bretke (1590) sowie die von B. Chylinskis und J. Quandt (1755); die allettische Bibel von E. Glück (1684); für die ugrofinnische Sprachengruppe die erste estnische Bibel (1739), eine zeitgenössische finnische Übersetzung (1965); die kalvinistische (1590) und die katholische (1973) Bibel in ungarischer Sprache.

Bei der Wiedergabe der uns interessierenden Bibelstelle lassen sich hauptsächlich drei Übersetzungsverfahren unterscheiden, und zwar die folgenden: (a) Ablehnung des „etymologischen Modells“, so vor allem in den Übersetzungen aus jüngerer Zeit; (b) partielle Annahme des „etymologischen Modells“ zusammen mit unterschiedlichen Kompensationsverfahren bei der Übersetzung; (c) Annahme des „etymologischen Modells“, oft verknüpft mit ad hoc geschaffenen Neologismen. Jedes dieser drei bei der Übersetzung von Gen 2, 23 angewandten Verfahren wird ausführlich dargestellt und analysiert. Dabei zeigt sich, dass sich in den Bezeichnungen der ersten Frau Merkmale ausmachen lassen, die eher für Namen als für Appellativa typisch sind.

Eine Vergleichung mit dem Bibelübersetzungsverfahren in Ländern, die in unserer Gegenwart evangelisiert werden, durchgeführt am Beispiel der Sprache Kikongo in der Republik Kongo und in Angola, fördert weiter zutage, wie sehr man sich von dem „etymologischen Modell“ nach dem Prinzip der etymologischen Wahrheit entfernt hat.

Schließlich werden Erwägungen dazu angestellt, ob und eventuell aus welchen Gründen sich die Etymologie beim Übersetzen als Ballast erweisen kann. Unter dieser Perspektive möchte der Autor Etymologie innerhalb des semantischen sprachlichen Anisomorphismus ansehen. Die Etymologie könnte sogar als Maß (als sogenannter „ontoglottischer Koeffizient“) für die Bestimmung des Unterschieds zwischen Sprachen angesehen werden.